

РЭЦЭНЗІЯ

на раман Генрыха Далідовіча "Гаспадар-камень"

Новы твор Г. Далідовіча трэба разглядаць у кантэксце усёй ягонай творчасці. Новае тут тое, што аўтар звярнуўся да гісторыі, да падзей 70-гадовай даўніны: прадвесня і пачатку вясны 1914 года.

Якую ж мэту меў на ўвазе Г. Далідовіч? У "Аўтарскім пасляслоўі" да рамана чытаем адказ: "Трывожачыся за лёс нашых дзяцей, бацькоў, роднай зямлі, увогуле за лёс людзей на Зямлі, я паспрабаваў "перанесціся" ў няблізкі ўжо 1914 год..." Такая першая частка адказу. Аўтар, робім мы выснову, хоча паказаць урок "таго, пераднавальнічнага перыяду". Значыць, ён бярэ на сябе цяжкую задачу, якую да яго, бадай, ніхто з беларускіх пісьменнікаў не браў: напісаць раман-папярэджанне, раман-павучанне. Гэтая выснова, паўторым, вынікае з першае часткі адказу. Другая частка адказу першай супярэчыць, скасоўвае яе: "...я паспрабаваў "перанесціся" ў няблізкі ўжо 1914 год, каб адлюстраваць сёе-тое з багатай і драматычнай скарбонкі народнай памяці ды паказаць жыццё прыналібацкай вёскі, некаторых гарадоў таго, пераднавальнічнага перыяду". Заўважым, што ў дачыненні да народнае памяці больш стасуецца слова скарбніца, але што гэта за драматычная скарбонка? Пасля такога заўвагі паспрабуем высветліць, што гаворыцца словамі "сёе-тое". Народная памяць, г.зн. памяць нацыі, -- каштоўнасць выключная, і ў ёй нельга корпацца, як у той скарбонцы, выбіраць з яе зручнае, кідкое, моднае. Але "народная памяць" тут дзеля прыгожага слова, бо аўтар яшчэ раз звужае сваю задачу: на гэты раз да паказу жыцця прыналібацкай вёскі і асобных гарадоў. Такім чынам аўтар у сваім тлу-

мачэнні адмаўляецца ад прэтэнзіі на глабальнасць мыслення, ад прэтэнзіі пісаць пра народ. Але можна, запырачаць нам, пісаць пра народ, пішучы пра вёску: вунь Васіль Быкаў у "Знаку бяды" напісаў пра хутар, а атрымалася, што пра народ. Што ж, паспрабуем разгледзець раман Г. Далідовіча і праз такую прызму.

Кожны твор мастацтва, у тым ліку і літаратуры, мае два ўзроўні, дзве рэальнасці: сапраўдную /верхні ўзровень/ і фіктыўную, уласна мастацкую /ніжні ўзровень/. Мабыць, не трэба казаць, што абодва гэтыя ўзроўні можна прыпадабніць да ног: і фактычныя і мастацкія хібы, скажэнне праўды рэальнай і праўды мастацкай прычыняюцца да таго, што твор пачынае кульгаць, а часам стаецца і зусім бязногі. Роман Г. Далідовіча кульгае на дзве нагі.

Першае, што кідаецца ў вочы, гэта некампетэнтнасць аўтара гістарычнага рамана ў шмат якіх пытаннях гісторыі Беларусі. Другое -- веданне агульнавядомага, якое ў творы падносіцца як адкрыццё праз голую... нават не публіцыстыку, бо публіцыстыка ёсць і мастацкая, а праз дыдактыку, нават ментарства.

У нашых цытатах і заўвагах першаю лічбаю будзе паказвацца нумар часопіса "Маладосць" за 1984 год, наступнымі -- старонкі

"Гэтай Налібацкай пушчай... некалі ўладалі Радзівілы, а з пачатку мінулага стагоддзя яе прыбраў да сваіх рук рускі граф і генерал Вітгенштэйн" /3,44/. Князі Радзівілы з 1795 г. былі такімі ж рускімі, як і Вітгенштэйны, г.зн. падданымі Расійскай імперыі, і ў разе патрэбы царская ўлада бараніла іхнюю маёмасць, жыццё і гонар. Адсюль яшчэ адно ўдакладненне: Вітгенштэйн мог "прыбраць" пушчу толькі законным шляхам, бо шляхецкія наезды на Беларусь былі спынены якраз на пачатку мінулага стагоддзя /пра апошні наезд "Пан Тадэвуш" Адама

Міцкевіча/.

"...хто ў панскім ці дзяржаўным лесе не злодзей, той дома не гаспадар" /3,61/. У дачыненні да дзяржаўнай маёмасці, у тым ліку і да лесу, сяляне ўжывалі слова "казённы"; старыя людзі ўжываюць яго і цяпер. /Мы зноў-такі пра дакладнасць словаўжывання/.

У абзацы, што пачынаецца словамі "Вокны ва ўсіх хатах..." /3,68/, аўтар хоча паказаць адрозненне паміж зімовай вёскай і вёскай улетку. Веселуноў папікалі і ўзімку і ўлетку, асабліва за музыкі, нават не папракалі, а забаранялі моладзі гуляць, бо ўлетку было два пасты /пятроўка і спасаўка/, а за шэсць тыдняў да каляд пачыналася піліпаўка. Апроч таго, пасцілі кожную сераду і пятніцу. Паміж піліпаўкай і вялікім постамам народ разгаўляўся.

Абзац /3,93/, дзе пералічваецца кнігі Алеся Нямкевіча, будзіць здзіўленне: адкуль гэта ў вясковага настаўніка, за якія грошы? "На паліцах стаялі і старажытныя кнігі -- Скарыны, Буднага, Полацкага, і прыжыццёвыя выданні -- Пушкіна, Лермантава, ..., Дастаеўскага..., Міцкевіча..., Шаўчэнкі..., а таксама фальклорна-этнаграфічныя зборнікі -- Насовіча..." Дзівяць тут і назвы слоўнікаў, якія нібыта складае Алесь Нямкевіч: "руско-беларускай, беларуска-рускай, польска-беларускай і беларуска-польскай моў". Што за мовы такія? Дзівіць і тое, што ён адразу складае слоўнікі беларускай мовы: фразеалагічны, тлумачальны, этымалагічны, сінонімаў і блізказначных слоў, напісаў да іх прагмовы і, апроч таго, гістарычны нарыс роднай мовы /прагмовы і нарыс забрала паліцыя/. Слоўнік сінонімаў, даведваемся мы, Алесь давёў да літары "П". Самае цікавае пры гэтым, што ў пераліку Алесевых кніг не значацца слоўнікі

іншых аўтараў. Весела выглядае ягоны намер скласці этымалагічны слоўнік: для гэтага трэба мець не аб'якую лінгвістычную бібліятэку і не аб'якое веданне старажытных і сучасных моў, а Алесь, як гэта вынікае з тэкста, ведае беларускую, рускую і польскую /у семінарыі, апроч таго, вывучалася славянская/. Мала! Тое ж трэба і для напісання гістарычнага нарыса роднае мовы. Нарэшце, чаму паліцыя забрала гэты нарыс і прадмовы? Гэта былі не пракламацыі, не ўлёткі, а займацца вывучэннем мовы ніхто не забараняў нават Насовічу; у той час, калі жыў Алесь, быў ужо дазволены друк на нашай мове. Цьмяна, незразумела...

"Алесь перасёк прасторную, ужо без снегу, а сям-там і без лёду плошчу і падаўся да Вострай брамы, дзе была святыня каталіцкага люду, абраз вастрабрамскай божай маці". Гэта на с. II2 /№ 3/. Пасля слоў "да Вострай брамы" трэба напісаць "да святыні каталіцкага і праваслаўнага люду", бо Вастрабрамскай божай маці пакланяліся і пакланяюцца цяпер вернікі абедзвюх канфесій, як, скажам, і маці божай Быценскай. Да таго ж, напісаўшы слова "вастрабрамскай" з малой літары, аўтар занадта падкрэсліў свой атэізм і парушыў прынятыя нормы правапісу: пішам жа мы "Сабор Парыжскай божай маці"?

Вельмі няёмка чытаць пытанне /З, II7/, прыпісанае Янку Купалу:

--..."Нашу ніву" у вас там чытаюць? Ці католікі нас не прызнаюць?

Не мог задаць такое пытанне Янка Купала, сям з хрышчэння католік, у прысутнасці католіка з хрышчэння Ігната Буйніцкага. Трэба памятаць і тое, што сярод заснавальнікаў "Нашае нівы" спрэс католікі, што самому Купалу спрыяў выкладчык

Імператарскай рымска-каталіцкай духоўнае акадэміі Браніслаў
Эпімах-Шыпіла.

Але вось адказ на Купалава пытанне. Адказвае штатны супра-
цоўнік рэдакцыі Сямён Васілевіч:

-- Вось жа, дзядзька Янка, былы католік перад вамі... Зна-
чыць, і нашы католікі ўсвядомілі, хто яны... Не толькі адны
мы, праваслаўныя...

Аж не верыцца, што ў рэдакцыі "Нашае Нівы" працавалі такія
недасведчаныя ў гісторыі беларускае культуры людзі, якія ні-
быта і не чулі, што і Ян Баршчэўскі, і Францішак Савіч, і Він-
цэнт Дунін-Марцінкевіч, і Уладзіслаў Сыракомля, і Фелікс Тап-
чэўскі, і Янка Лучына, і Адам Гурыновіч, і Францішак Багушэвіч,
і Альгерд Абуховіч-Бандынэлі, і Карусь Каганец, і Цётка былі
неправаслаўныя. Сярод падпісчыкаў на Марцінкевічаў пераклад
"Пана Тадэвуша" мы знойдзем ксяндзоў, князёў Радзівіла і Пузы-
ну, але ніводнага тыпова праваслаўнага імя і прозвішча...

Тамасама /З, II 7/ той самы супрацоўнік "Нашае Нівы" на Але-
севу заўвагу, што мала хто з дваран далучыўся да беларускае
справы, ніштоже сумняшеся чытае лекцыю:

-- Чаму -- былі, ёсць і талковныя. Вось Дунін-Марцінкевіч,
Багушэвіч, Каліноўскі. Вось Альгерд Паўловіч. Гэты дзеля літа-
ратуры ўвогуле адмовіўся ад багатага маёнтка, ад сям'і, жыў
на свой заробак, пісаў, перакладаў на родную з рускай, польс-
кай, французскай, італьянскай, англійскай, нямецкай, іспанскай
моў...

Адзін "інтэлігент" вясчае, а другі -- вушы развесіў. Што за
Альгерд Паўловіч? -- спытаў бы сапраўдны аўтар і падпісчык
"Нашае Нівы". -- Я ведаю Альберта Паўловіча, аўтара газеты,
дробнага службоўца, у якога не было ніякага маёнтка. Гэта Абу-

ховіч быў Альгердам, гэта ён быў з багацеяў, гэта ён адмовіўся, гэта ён перакладаў... Адмовіўся, дарэчы, не дзеля літаратуры, а дзеля маральных прынцыпаў.

Вось такія змагары за беларушчыну, дзеячы нацыянальнае культуры! А мо гэта пародыя на змагароў, карыкатура? Але ж паставіць іх побач з Янкам Купалам ды Ігнатам Буйніцкім?! Нішто сабе кампанія...

Праз колькі старонак /3, 120/ пра Беларускаю сацыялістычную грамаду даведаемся, што "амаль усе называлі /яе/ "дробна-буржуазнай нацыянальнай партыяй леванародніцкага кірунку". Гэта цытата з У.І.Леніна, прыпісваць ленінскую думку амаль усім нельга: мы ведаем, што яе шмат хто не падзяляў і не падзяляе цяпер. Апроч таго, правілы патрабуюць, каб пасля чужа-слова /двухкося/ паказвалася, чые гэта словы.

Дарэчы, калі ўжо гаворка пайшла пра цытаты, дык, мусіць, трэба сказаць, што Г.Далідовіч спрабуе не падаваць іх у двухкосі. Стары Нямкевіч, Алесеў бацька, кажа пра жаўранкаў /4, 36-37/ :

-- Але ты вот скажы, якое дзіва... Арэш, а ён вісіць над табою і п'яе. Каб табе весялей было! /.../ Не вытрымаеш: зірнеш у неба, на яго, заслухаешся. /...:/ Каб не ён, дык, можа, і не зап'яніўся б, не зірнуў ніколі ў тое неба. /.../

Вазьміце томік Ядвігіна Ш., і вы знойдзеце тую ж самую думку, што і ў апошнім сказе; выкладзена яна ў Ядвігіна Ш., што праўда, па-ручку. Добра, што ў другім месцы /4, 81-83/ аўтар перад доўгай цытацыяй робіць спасылку на Ядвігіна Ш.

Калі мы ўжо згадалі старога Нямкевіча, дык трэба папытаць: чаму ж ягоны сын, сын Яся, завецца Восіпавічам? Патрэбна нейкае тлумачэнне.

Вернемся аднак да асноўнага тут прадмета гаворкі. На с. 135 /№3/ чытаем: "Беларускі пісьменнік Сяргей Палуян ва ўмовах сталыпінскай рэакцыі на дваццаць першым годзе скончыў жыццё самагубствам". Ці адно сталыпінская рэакцыя была прычынаю смерці С.Палуяна?

Праз чатыры старонкі /3,139/ жандар паведамляючы Алеся, што ён высылаецца з Вільні, кажа:

—...прошу расписаться о получении высочайшего повеления.

Калі не зважаць на тое, што распісваліся "в получении", дык хочацца папытаць: няўжо сам імператар выдаў загад аб высылцы нейкага там рэпетытара Нямкевіча? Вось тут той самы момант, калі чытачу трэба "разжаваць".

Не хацелася б казаць прыкрага, ды мусіш, бо зноў нараджаюцца сумненні: ці добра вучыўся гэты настаўнік у школе і семінары? Чытайма ў № 4 на с. 38-39, адкуль Алесь даведаўся, што яго родныя Янкавіны шмат гарэлі, што іх палілі агрэсары. Са старых папер у бібліятэках! Прабачайце, а ці не напісана пра заваёвы літоўскіх князёў, пра шведскае ды французскае нашэсці ў падручніках? Прабачайце, але хто гэта даў бы вясковому настаўніку без вышэйшае адукацыі ды без належных рэкамендацый старых паперы? Хто гэта пусціў бы яго ў Бюро манускрыптаў Публічнае бібліятэкі ці ў сховы Віленскае Археалагічнае камісіі? Налібакі, калі быць пэўным, літоўскімі князямі не заваёўваліся. Польская шляхта таксама не заваёўвала "тутэйшыя мясціны". Вялікае княства Літоўскае само аб'ядналася з Каралеўствам Польскім /Каронай/ у федэратыўную дзяржаву — Рэч Паспалітую. Статут Вялікага княства, выдадзены пад наглядом вялікага канцлера Льва Сапегі праз 19 год пасля Люблінскае уніі, забараняў палякам набываць тут зямлю. Польскія паны ў

нас -- мясцовага паходжання. Радзівілы, Сапегі, Агінскія, Саншукі, Тышкевічы, Хадкевічы, Чартарыйскія, Кішкі -- беларусы, літоўцы, украінцы. Яны прынялі каталіцтва і праз яго апалячыліся. Пазней сяляне назавуць палякамі і Каліноўскага, і Багушэвіча, і Купалавых бацькоў.

Чытайма далей. Чаму гэта паўстанне 1863--64 гг. нацыянальна-вызваленчае? Як нам вядома, гэта была спроба, няўдалая, буржуазна-дэмакратычнае рэвалюцыі на Беларусі, Літве і ў Польшчы. Значыць, перш за ўсё тады вырашаліся пытанні эканамічнага і палітычнага парадку. Цар пра гэта, мусіць, добра ведаў, калі пайшоў на эканамічныя ўступкі: ліквідаваў часоваабавязаны стан сялян, знізіў выкупныя плацяжы, павялічыў іхнія надзелы... І дамогся сваёй мэты: сяляне ў большыні сваёй пайшлі за ім, а не за Каліноўскім, Мацкявічусам, Серакоўскім, Звяждоўскім. Нацыянальныя патрабаванні беларусаў будуць сфармуляваны праз дваццаць гадоў /1884/ групай "Гоман". У 1863--64 гг. гаворка была пра краёвую аўтаномію для колішняга Вялікага княства Літоўскага, і патрыятызм быў тады краёвы.

А вось пра мясцовую дробную шляхту. "Многія служылі ў войсках і Вялікага княства Літоўскага, і Рэчы Паспалітай, дабіваліся шляхецтва, прывілей..." Па-першае, нават у часы Рэчы Паспалітай /з 1569 г./ беларуская шляхта служыла ў войску Вялікага княства, бо ў яго і ў Кароны былі асобныя войскі, урады, фінансы, а паміж Княствам і Каронай былі мытні. Па-другое, ялова прывілеі пішацца ў родным склоне прывілеяў. Па-трэцяе, якія прывілеі тут маюцца на ўвазе: прывілеі як сума выключных правоў ці прывілеі як акт вялікакняскае ўлады? Кароль Рэчы Паспалітай, ён жа вялікі князь літоўскі, сведчыў шляхецтва менавіта такім актамі -- прывілеем, і шляхціц атрымліваў вы-

ключныя правы — прывілеі.

Ад высокае палітыкі трэба зараз перайсці ў сялянскую гаспадарку. У гаспадарцы Гарбацэвіча, піша аўтар /4,45/, былі арлоўскія рысакі і латвійскія цяжкавозы. А навошта яны ў сялянскай гаспадарцы на Беларусі? Калі маеш кабылу, то трэба купляць і жарабца, а ў пару кабылу з жарабцом не запражэш. Да таго ж латвійскі цяжкавоз пераборлівы. У той час на Беларусі культываваліся іншыя пароды. Больш падрабязна пра гэта можна прачытаць у кнізе У.Гладэнкі "Белорусская лошадь" /Мн., 1976/. Вядома ж, можна было купіць і рысакоў і цяжкавозаў, але з умовай, што недзе блізка ў кагосьці ёсць такія ж коні /каб не страціць заводу/, або з умовай, што гаспадар не будзе дбаць пра чысціню пароды. І яшчэ адна ўмова: латвійскаму цяжкавозу патрэбна канюшына. А яе сталі сеяць самыя культурныя гаспадары якраз у пачатку нашага стагоддзя. З рамана не вынікае, што Гарбацэвіч культурны гаспадар.

З хлява перанясемся ў інтэлігенцкія, гарадскія пакоі. Тут мы даведваемся, што ў той час быў гасціны пакой. І прыхожая? Але ў той час іх на Беларусі называлі адпаведна гасцёўняй і вітальняй. Гэта пазней нашы лінгвісты і літаратары сталі калькаваць.

Раманісту трэба ведаць і кулінарыю. Што такое навар? Ці бывае навар з ліпы? Узвар быў і з траў, і з садавіны; калі ён з траў, то гарбата /ад лацінскага *herba* /, калі з садавіны, то ён адпаведнік кампоту.

На с. 81 /№ 4/ цікавы абзац, які пачынаецца словамі "А цяпер Янкавіны..." З гэтага абзаца вынікае, што земствы на Беларусі былі ўтвораны адразу пасля паўстання 1863--64 гг. А гэта зусім не так.

Праз дзве старонкі /4,83/ чытаем, што прыляцеў шпак. Аўтар называе яго раннім госцём. На звеставанне /25 сакавіка паводле старога стылю, 7 красавіка -- паводле новага/ прылятаюць буслы і часта шпакі. Пасля звеставання /а гаворка якраз пра гэтую пару/ шпак не ранні госць. Ранні -- калі да звеставання.

Яшчэ праз дзве старонкі чытаем: "Кажуць, што бога няма, але чаму яго наказы застаюцца?" /4,85/. Бог Майсею не наказваў /па-беларуску наказваць -- перадаваць праз кагосьці на словах, каб нехта нешта зрабіў/, а непасрэдна прыказваў. Таму ў перакладах Св.Пісьма /г.зн. кніг Старога ды Новага Запаветаў/ заповеди господни называюцца прыказаннямі.

Поп, а. Феадор /так піша аўтар/ у час казані выступае супраць беларускай школкі, якую наважыўся адчыніць Алесь. Асобныя прыхажане не паслухалі папа. Тут верыцца. Але каб дзяк узяў ды не паслухаў папа, верыцца цяжка /4,132/. А калі і не паслухаў, то не за рубель хабару: страціць можа сталы і гарантаваны заробак. Дый Алесь, калі ён скончыў семінарыю, павінен ведаць, што перад законам адказвае і той, хто бярэ, і той, хто дае. Павінен ведаць, асабліва ў ягоным няпэўным становішчы, калі не хоча стаць крымінальным злачынцам.

Але вось школку разганяюць. Паліцэйскія, адміністратыўныя функцыі аўтар даручыў і памешчыку /5,74/. Мала памешчыку -- князю. І князя называюць чамусьці не сямельствам, а светласцю. Светласцю, як вядома, звалі святлейшых князёў. Акрамя тых, хто быў сваяком царскай фаміліі, гэты тытул за выдатныя заслугі атрымлівалі, скажам, А.Меншыкаў, Р.Пацёмкін, А.Сувораў, М.Кутузаў. Бяруць удзел у разгоне, як і належыць, валасны старшыня і паліцэйскі. Дастаткова? Не, тут і адстаўны вайсковец Лядзяш,

выгнаны з войска. У дачыненні да Ледзяша ёсць адно пытанне: ён што, высланы? яму што, не далі віда на жительство ў іншай мясцовасці? Хоча аўтар таго ці не, але ставіць Ледзяша ў пэўным сэнсе на адну дошку з высланым бальшавіком Казловым.

--...праграма заняткаў не антыўрадавая, не антыбожая, -- тлумачыць Алесь падчас разгону /5,75/.

Не мог так казаць тагачасны інтэлігент. Ён сказаў бы "не бязбожная", "не антыхрысцкая".

Жандару /5,85/ не маглі падаваць выклік, а позву, г.зн. повестку. Выклік рабіўся іншым чынам. Але двубой на той час быў вялікай рэдкасцю.

У службовых кабінетах /5,85/ віселі партрэты цара партрэты царыцы, як правіла, не вывешваліся.

Два разы ў рамане пісьменнік закранае тэму сваіх і чужых класікаў. Дзмітрый Бугаёў на пасяджэнні прэзідыума праўлення СП БССР назваў гэты ход у рамане хуліганствам. Сапраўды, не вельмі этычна зводзіць падрахункі з апанентамі праз раман. Але справа і ў тым, што гэтае пытанне тады і не стаяла на парадку дня. Кагадзе скончыўся 1913 год, на старонках "Нашае Нівы" прайшла дыскусія, распачатая артыкулам Юркі Верашчакі "Сплачвайце доўг". Пра сутнасць гэтае дыскусіі добра напісаў Рыгор Семашкевіч /гл.: Выпрабаванне любоўю. Мн., "Мастацкая літаратура", 1982; с. 86--87/. "Артыкул Ю.Верашчакі, -- пісаў даследчык, -- быў першым, якім яна /дыскусія/ пачыналася і застаўся адасобленым ад накіраванасці размовы; другія два крыткі падтрымлівалі і развівалі многія думкі Купалы /які выступіў з адказам на Верашчакаў артыкул/. Думаецца, рэдакцыя артыкулам Ю.Верашчакі свядома арганізавала палеміку для актывізацыі крытычнай думкі". Нагадаем, што Юрка Верашчака --

гэта Вацлаў Ластоўскі, фактычны рэдактар "Нашае Нівы" ў 1912--13 гг. Ці стаў бы рэдактар, перакананы ў правільнасці сваіх высноў, разводзіць дыскусію вакол уласнага артыкула, друкаваць пярэчанні на яго? "Дыскусія, -- пісаў Р.Семашкевіч. -- была зведзена да пытання: у якой ступені аснова жыцця можа быць узведзена да катэгорыі прыгожага, як і ці магчыма наогул спалучэнне неад"емнай умовы мастацтва -- эстэтызацыі -- з рэальным станам незайздроснага народнага жыцця?"

Пачынальнікі сучаснай беларускай літаратуры, як бачым, ставілі сур"ёзныя ідэйна-эстэтычныя праблемы. Пытанне ж пра сваіх і чужых класікаў хвалюе 40-гадовых сучасных класікаў ад прозы: калі б не было даробку чужых майстроў, то іхнія пісанні выглядалі б больш выгадна. Пачынальнікі рабілі літаратуру і вялі пра яе сур"ёзную гаворку, а цяперашнія прэтэндэнты ў класікі забылі, што поспех дасягаецца ў працы, і вядуць спрэчку вакол высмактанае з пальца праблемы. Гэта ж і школьніку ведама, што літаратура з аднаго фальклору не вырасла б, а дзеля таго, што кніжныя традыцыі на Беларусі былі перапыненыя, трэба было набірацца досведу ў больш развітых літаратур. Ці не таму пачынальнікі новай літаратуры /і сучаснай нават/ творчасць сваю пачыналі з напісання твораў на іншых мовах?

Пра тое, ці мог Алесь Нямкевіч чытаць Франца Кафку, мы даведаліся з артыкула Алега Лойкі ў "Звяздзе" за 31 студзеня г.г.

Мы мінаем тут апісанне суда над Алесем Нямкевічам, бо пра гэты эпізод давялося пачуць на тым самым пасяджэнні прэзідыума праўлення СП БССР: ён нагадвае адпаведныя мясціны з трылогіі Якуба Коласа.

Вось, з большага, і ўсе нашы заўвагі, што да паказу сапраўднай рэальнасці ў рамане "Гаспадар-камень", што да верхняга

ўзроўню твора. Сапраўды, Г. Далідовіч паспрабаваў "перанесці-ся" ў 1914 год, але спробу гэтую нельга назваць удаляю.

Гісторыя літаратуры сведчыць: калі пісьменнік быў недакладны ў паказе сапраўднай рэальнасці, ён хібіў творачы і рэальнасць фіктыўную, мастацкую. Нельга ўжыцца ў вобраз героя не ўжыўшыся ў яго эпоху, нельга не чыніць гвалт над героем, калі чыніш гвалт з рэаліяў ягонага часу. Аўтар спрабаваў стварыць вобраз народнага інтэлігента, рэвалюцыйнага дэмакрата, чалавека ва ўсіх дачыненнях станоўчага. Выпрацаваўшы мадэль героя, ён стаў "уганяць" яго ў гэтыя рамкі. Аўтар не заўважае, што няпраўдаю гістарычнаю нішчыцца праўда лагічная, праўда вобраза. Вось жа нельга паверыць, што Алесь складае этымалагічны слоўнік: ні слоўнікаў у яго, ні ведання моў. У гутарцы з апанентам, калі гаворка пераходзіць на Ф. Кафку герой паўстае дробненькім хлусам. Хісткая легенда і пра беларускую школку, адчыненую Алесем з ласкі дзяка, таму што дзяк — не священнослужитель, а церковнослужитель; іншая справа дьякан; дзяк — гэта панамар, псаломшчык, ён не мае права чыніць абрады /вянчаць, мірапамазваць, спавядаць, прычашчаць/, не мае права багаслаўляць. Не верыцца, што Алесь — аўтар і чытач "Нашае Нівы", калі ён нічога не запырэчыў на фактычныя хібы ў "казанях" Сямёна Васілевіча. А калі аўтар і чытач, то недасведчаны ў пытаннях беларускае культуры, яе гісторыі. Перад намі старая творчая памылка Г. Далідовіча: захапленне станоўчым героем, яго ідэалізацыя. Гэта калі казаць пра раман у кантэксце творчасці пісьменніка.

Вобраз Васілевіча таксама меўся быць станоўчы. Уклаўшы ў вусны героя поўныя нонсэнсу і фактычных памылак прамовы, аўтар пасяў недавер і да яго. А ці сапраўды Васілевіч супрацоўнік

"Нашае Нівы" -- апірышча вызваленчага руху? Калі ўжо такія некампетэнтныя людзі працуюць у штаце рэдакцыі, то што казаць пра самую газету? Ці пры рэдактары Ів.Луцэвічу ўсё пайшло на горшае? Вось жа да яго ў газеце працавалі людзі, ацэненыя не толькі М.Баддановічам і М.Гарэцкім, Я.Купалам і Я.Коласам. Пачытайце, як ацэньвае Антона Лапкевіча Алег Лойка ў рамане "Як агонь, як вада..." З гэтага рамана вы ўведаеце, як быў дасведчаны ў гісторыі нашае матэрыяльнае і духовае культуры Іван Лапкевіч. І гэта нягледзячы на тое, што ў цэлым братоў Лапкевічаў /фактычна Луцкевічаў/ А.Лойка ставіць невысока. А тут станоўчы герой, народны, нацыянальны інтэлігент -- і невук.

Аўтар героямі захапляецца /ад гэтага засцерагаў пісьменнікаў Ф.Энгельс/, а тым часам можна зрабіць выснову, што ў справу вызваленчага руху былі заангажаваныя людзі з неглыбокімі ведамі пра свой народ. Нонсэнс? Але ж гэта вынікае з тэксту рамана. А Купала з ягоным пытаннем пра католікаў? А што ён слухаў адказ Васілевіча і нічога не сказаў на гэтае глупства? Тут ёсць адно апраўданне: прыродная Купалава сціпласць і маўклівасць. Іншага апраўдання няма.

Не ўжыўшыся як след у эпоху, аўтар вымушаны актыўна выкарыстоўваць творчыя набыткі сваіх папярэднікаў, але гэта такое выкарыстанне, якое ў навуцы называецца кампіляцыяй, а ў літаратуры рэмінісцэнцыямі, другаснасцю. У рамане мы сустрэнем шмат дваінікоў Коласавых персанажаў. Гэта і налібоцкі настаўнік Лямбовіч, і ўраднік Петухоў, і пісар Дзяжко, і айцец Феадор. Ёсць тут вобраз, які і ў тэксце рамана характарызуецца як ун-тэр Прышыбееў: былы вайсковец Лядзяш. Ёсць тут і свой пашт-майстар Шпекін -- Гарбуковіч.

Пра раней чытання творы прымушаюць успомніць асобныя сцэны, эпізоды, сюжэтныя лініі.

У той сцэне дзе жандары вядуць Алеся з залы суда і дзе "незнаёмая маладая дзяўчына /масла маслянае?/.. ткнула /!/ яму пад паху букет", згадваецца грамадзянскае пакаранне М.Чарнышэўскага.

Шмат месца ў рамане займае каханне Зосі Мішук і Алесевага малодшага брата Янкі. Перад намі традыцыйны трохкутнік: прыгожая дзяўчына з небагатае сям'і і два ўхажоры -- бяднейшы ды багацейшы. Тут, як кажуць футбалісты, стандартная сітуацыя. І тут, як і ў Мележавых "Людзях на балоце", сын багатага селяніна прымусіў свайго бацьку паслаць сватоў да небагатае дзяўчыны. І Мележаў і гэты раман канчаюцца вяселлем. Не новая сітуацыя, калі мы чытаем, як Уладак спакушае бедную Верку Чорную: адразу ж згадваецца лёс Хадоскі з Мележавага рамана ды Лісаветы з "Засценка Малінаўкі" Аркадзя Чарнышэвіча.

Калі падумаць, дык з пакалення ў пакаленне пераходзілі грамадскія адносіны, узнаўляліся сацыяльныя ўмовы для такіх сітуацый, як з Веркай Чорнай ці то з Янкам і Зосяй. Нездарма ж гэтыя сюжэты замацаваліся ў нашым фальклоры. Значыць, аўтару трэба было падумаць пра арыгінальнае мастацкае вырашэнне тэмы. Ён жа не знайшоў нічога лепшага, як апраўдаць распусту. Аўтар, ствараецца ўражанне, свядома адмяняе натуральнасць мастацкага /значыць, эстэтызаванага/ паказу жыцця натуралізмам, асабліва ў паказе жыцця інтымнага сваіх герояў. Зодоўга да сцэн фізічнай блізкасці герояў і гераінь ён піша /З,67/ пра Янку: "Ён трывала ўжо трапіў у сеткі прыроды-матухны, сам не зусім ведаючы пра гэта і саромеючыся свайго такога палону. /.../ Гэтае каханне было і святое, чыстае, і нейкае грэшнае, бессаромнае,

жорсткае. Ён аж сам часамі бянтэжыўся, што хоча авалодаць іншым чалавекам. Усім. З усім жыццём, светам". Каханне на тое і каханне, што яно -- не жывёльнае імкненне, жаданне, а з"ява ачалавечаная, г.зн. і духоўная. Пра духовае общенне тут гаворкі няма. Праз колькі старонак /3,76/ чытаем пра Зосю: "Сама маці прырода падарыла ёй прыгажосць..." Ах, гэтая ўсемагутная прырода! Нібыта й не ведае праяік, што фізічная прыгажосць чалавека -- вынік грамадскага развіцця... Але няхай так. Чытаем далей, пра тое, што ў кожным пакаленні янкавінцаў былі прыгажуні. Чытаем: "Красуні не хацелі грубасці ці заземленай прывычкі, няўвагі, а жадалі дабрныі, пяшчоты, далікаштва, найвялікшай тонкасці ў абыходжанні ды каханні ад мужчын, мужоў, а тыя ці не ўмелі, ці грэбавалі гэтым... Было, гэтыя красуні не толькі пакутавалі, але і шукалі шчасця з іншымі, больш адчувальнымі -- гэта значыць грашылі, за што вёска іх жорстка асуджала, не дазваляючы ім выяўляць сваю багатую адчувальнасць". З абзаца: "Цяпер вось вырасла красуня ў Янкавінах Зося". Скажам так: дабрныі і пяшчоты хочуць не толькі прыгажуні. Аўтар захапіўся сваёю гераіняю і дзеля гэтага піша апалагетыку адчувальнасці, забыўшы, мусіць, што адчувальнасць без духоўнасці ёсць жывёльнасць. Заўважым, што і Зосіна старэйшая сястра, Галена, таксама шукала шчасця з іншым, "больш адчувальным". Гэта ўжо пэўная тэорыя, і нагадвае яна натуралізм, вядомы нам з літаратуры XIX стагоддзя. Гэтай апалагетыкай адчувальнасці пакладзена аўтарскае апраўданне пазнейшых гераініных учынкаў.

Пабачыўшы стандартнасць сітуацый, у якія трапляюць ягонныя героі, аўтар знайшоў арыгінальнае выйсце: Зося перад шлюбам з Віцём Гарбацэвічам аддаецца Янку Нямкевічу. Пісьменнік, як мы

ведаем, матываваў гэты ўчынак гераіні яе жаданнем "найвялікшай тонкасці ў... каханні" і ўплывам старэйшай сястры.

Пра Янку трэба сказаць асобна. Спачатку думалася, што гэта будзе няпросты характар. Вось размаўляе ён з Алесевай сяброўкай Кацярынай, кажа адно, а думае другое. З гэтага хлопца, думалася нам, вырастае хітры чалавечак, гаспадарчык. Яно так і ёсць. Але... Чытаем аўтарскую характарыстыку героя: "Не хацеў і не ўмеў быць распуснікам". Вось табе і маеш! Не ведаем, як гэта называецца цяпер, але ў раманныя часы, калі хлопец без шлюбу браў дзяўчыну, дык іх называлі распуснікамі. Не паспеў аўтар даць свайму герою такую характарыстыку, як ён тут жа трапляе ў абдымкі толькі што павянчанае Зосі. Мала таго, Зося, хочучы свайго каханка, пасылае ^{яго} паягоную ж сястру. Пакуль палюбоўнікі цешацца, Янкава сястра пільнуе, каб хто не "накрыў" іх на гарачай справе. Цікава, што якраз перад гэтым Янка вырашыў для сябе, што без Зосі не прападзе. А вось што думае герой /правільней, кажа аўтар пра ягоныя думкі/, калі гэтага дзецюка спакушае братавая Ядзя: "Калі б не зведаў Зосі, не быў аддадзены ёй душой, можа, і спакусіўся б. Зведаў каханую -- не мог аддаваць сябе іншай. Не хацеў і не ўмеў быць распуснікам". Пра распусніка, здаецца, мы ўдакладнілі. Звернем увагу на падкрэсленае намі "можа": як кажуць, у прынцыпе блізкасці з браціхай не выключаў. Словы пра адданасць душой тут проста прыгожыя словы, і пра тое, што не мог аддаваць сябе іншай, -- таксама дзеля вербальнага стварэння станоўчасці героя. Усе гэтыя характарыстыкі абвяргаюцца сапраўднымі ўчынкамі героя і адным словам "можа". Не дзеля Зосі не пайшоў на збліжэнне з Ядзяй: усё-такі жывы яшчэ Гіполь, старэйшы брат, Ядзін муж. Мы зноў бачым, як аўтарскае захапленне героем прыводзіць да супя-

рэчнасці паміж аб'ектыўным зместам вобраза і аўтарскай характарыстыкай.

Ведама, такія янкі з зосямі ў жыцці сустракаюцца нярэдка. Аўтару лепш было б унікаць ацэнак і характарыстык сваіх персанажаў. Несупадзенне паміж аўтарскай ацэнкай героя, яго ўчынкаў і аб'ектыўным зместам вобраза і яго ўчынкаў мы назіралі і ў апавесцях "Міланькі", "Завуч", у апавяданнях "Маладзьягады", "Дарога". Пісьменнік паўтарае свае творчыя памылкі. Да несупадзення аўтарскай ацэнкі і аб'ектыўнага зместу вобраза мы яшчэ вернемся. Тут жа гаворка пра натуралізм. Аўтар лічыць патрэбным пазнаёміць чытача з фізіялогіяй сексу. Чытаем /5, III/: "...сама па сваёй волі аддалася яму. Ён спачатку нібы /!/ разгубіўся, а пасля ўзяў яе, узяў з бодем, з пакутаю. Назаўтра яна не магла ні нагнуцца, ні разагнуцца, была нібы скалечаная. Але таілася. Яна таіла ад маці і тую кашулю... Здзіўлялася: чаму ж, калі збліжэнне так баліць, да яго ўсё роўна імкнуцца не толькі дзяўчаты, але і кабаты? Ці ім, кабетам, яно даецца без болю?" Мусіць, пошук адказу на гэтае пытанне і прывёў Зосю ў Янкавы абдымкі адразу пасля вянца. Праўда, перад вячаннем яе агарнуў быў страх: "...здавалася, на яе сцёгнах захаваліся сляды парушанай цнатлівасці" /5, III/. Апісанне адчування, паўторнае збліжэнне з Янкам і раітам — "Аўтарскае пасляслоўе" з разумна-высокімі словамі. Гэтае апісанне адчування у раманае спалучана яшчэ і з апісаннем, так бы мовіць, тэхналогіі. Дзеля гэтага трэба прачытаць, як Уладак спакушае Верку Чорную і збліжаецца з ёю /3, 108—109/ і сцэну яшчэ аднаго збліжэння на с. 76 у № 4.

Каханне на старонках рамана квітнее буйным цветам. Любіцца Зося з Янкам, спакушае Янку Ядзя, кахаецца з Алесем уцякачка

ад мужа Кацярына, жыве з малодшым дзеверам і Ганя, нявестка Спяпана Чорнага, бярэ Вольку Чорную Уладак, хоча спакусіць сваю служанку Муха...

Г. Далідовіч, мусіць, сам таго не заўважаючы, замест народнага быцця стаў пісаць быт, замест дум -- фізічныя адчуванні.

Ад колішніх эпох нам у спадчыну засталіся ідэі, ідэалы. Значыць, задача раманіста, які піша пра мінуўшчыну, -- паказаць нам носьбітаў гэтых ідэй, ідэалаў. Значыць -- тут мы згодныя з Яўгенам Лецкам, -- вобраз набывае рэальнае мастацкае існаванне дзеля сваёй духоўнасці. А духоўнасці якраз і бракуе і Янку, і Зосі, і Верцы, і Кацярыне, і, на жаль, галоўнаму герою -- Алесю Нямкевічу. Перадусім ад яго як ад інтэлігента патрабуецца інтэлектуальнасць. Патрабаванне сучаснасці твора, пісаў Павел Дзюбайла, гэта і патрабаванне інтэлектуальна багамага героя. Калі ранейшых нашых доказаў інтэлектуальнае беднасці Алеся мала, мы можам даць дадатковыя. Скажам, ягоная лекцыя вучням школкі праз гісторыю Беларусі. Гэта звычайны, не мастацкі, пераказ агульнавядомага; ніякага новага павароту, ракурса, не кажучы пра канцэпцыю. Або возьмем шматлікія інтэлігенцкія дыялогі, гэтак званыя спрэчкі ў рамане. Чаму "гэтак званыя"? Ды таму, што кожная такая спрэчка -- чарговы сеанс гульні ў паддаўкі: павінен перамагчы Алесь, бо аўтар яму сімпатызуе. Дыялог, тым больш спрэчка, мае мастацкае апраўданне тады, калі з сутыкнення поглядаў выкрасаецца новая думка, калі нешта дадаецца да характару героя, калі гэта вядзе да змяненняў у ягоных паводзінах, характары, калі гэта ўплывае на развіццё сюжэту. У рамане ўсе гэтыя размовы на паводзіны, погляды, характары герояў не ўплываюць, бо нагадваюць больш за ўсё дыялогі глухіх.

Інтэлектуальнасць, паўторам агульнавядомую ісціну, -- гэта ўменне нараджаць новыя ідэі і веды са старых. Адукаванасць характарызуецца шырынёй ведаў. Дык вось інтэлектуальнасць якраз і бракуе Алесю Нямкевічу. Што ж да шырыні ягоных ведаў, дык мы мелі нагоду пераканацца, што герой, мякка кажучы, не заўсёды кампетэнтны.

Раману ўласцівыя перапады стылю. Гэта, дарэчы, заўважыў у папярэдніх творах Г. Далідовіча Алесь Марціновіч, калі друкаваў у "ЛіМе" штрыхі да творчага партрэта. То слова больш-менш шчыльна прылягае да слова, то раптам пустоты, неабавязковыя перыяды, шматслоўе... Гэтыя перапады тлумачацца самой фактурай твора: як правіла, там, дзе гаворка ідзе пра сялянскае жыццё, там слова да слова, сказ да сказа, але як толькі Алесь Нямкевіч трапляе ў інтэлігенцкае асяроддзе, усчынаюцца або гэтак званыя спрэчкі, або доўгія гаворкі пра агульнавядомае. З агульнавядомага згадаем хоць бы "лекцыю" Васілевіча пра дваран у нашай літаратуры ды пра значэнне Купалы для нас і ўсёй Еўропы, пра Ігната Буйніцкага /З, II7--II9/, або экскурс у гісторыю Вільні /З, II2--II4/. Перапады стылю назіраюцца і тады, калі аўтар, думаючы, мабыць, што чытачы яго не разумеюць, пачынае тлумачыць відавочнае. Гэта, прыкладам, тычыць характарыстыкі, якую Алесь у думках дае ссыльнаму бальшавіку Казлову ў час пахавання. За няўласна-прамой мовай відаць фігуру аўтара.

Г. Далідовіч найлепш выяўляе свае здольнасці як бытаапісальнік. І калі піша пра сям"ю першага ў Янкавінах гаспадара Гарбацэвіча, які сам сабе шкадуе есці, і калі піша пра хатні лад і працу Нямкевічаў, Мішукоў, Чорных, пра сям"ю пранырлівага карчмара Шлёмы, сцэны гукання вясны, працы на балоце і ў полі, калі піша пра міграцыю беларусаў ва ўнутраныя губерні Расійскай

імперыі і за яе межы. Сцэны сялянскага жыцця, мусіць, таму лепш удаліся пісьменніку, што ён лепш ведае матэрыял, ужыўся ў яго. Сцэны "інтэлігенцкія" ўдаліся найменей.

Калі казаць пра тыпалогію галоўнага героя, то ён эклектычны: ёсць у гэтым вобразе нешта ад герояў Максіма Гарэцкага і Якуба Коласа адначасова. Ствараючы вобразы дарэвалюцыйных народных інтэлігентаў і інтэлігенцыі, якая выйшла з народа, аўтар меў перад /ці за?/ сабою багатую літаратурную традыцыю. Калі чалавек гэта стыль, то адрозненні паміж народным інтэлігентам у Коласа і Гарэцкага можна вывесці і з адрознення іхніх стыляў. Эпічная ўраўнаважанасць, як кажуць літаратуразнаўцы, Коласавай прозы спарадзіла і "ўраўнаважанага героя". У Андрэя Лабановіча няма тае рэфлексіі, тае скрухі, што ў Лявона Задумы. І ўжо зусім трагічная постаць Ігната Абдзіраловіча -- чалавека, які не толькі апынуўся на гістарычнай ростані, але чалавека, у якога раздвойваецца і душа.

Алеся Нямкевіч тыпалагічна бліжэйшы да Андрэя Лабановіча. Міжволі бачыш і ўрокі, якія Г. Далідовіч браў у М. Гарэцкага. Тут ёсць і пэўныя перазовы. Скажам, сцэна на станцыі ў Стоўбцах або сцэна вяртання Алеся з Вільні... Дзіўная рэч: чытаеш Гарэцкага -- і перад табою як на далоні душа Лявона Задумы, іншых герояў. Гэтых герояў у пэўным сэнсе можна назваць максімалістамі, пурытанамі з аголенымі нервамі. Тое, што мы называем інтымным жыццём, толькі ледзь высвечваецца дрыготкім святлом. Інтымнае ў герояў Гарэцкага застаецца інтымным. Іхні боль, іхняя скруха, нават адчай з іншае нагоды, з іншае прычыны -- з прычыны сацыяльнай і нацыянальнай нядолі простага беларускага люду, гэтая скруха прарываецца іншы раз і ў настроі Алеся Нямкевіча, але аўтару не стае паслядоўнасці. Герой яго-

ны больш гаворыць і менш думае, шмат бачыць і чуе, але не гэтак глыбока адчувае. Ад герояў Гарэцкага герой Г. Далідовіча адрозніваецца інтэнсіўнасцю эмацыянальнага жыцця, ад герояў Коласа і Гарэцкага адначасова -- інтэлектуальнай скаванасцю, калі не сказаць больш рэзка. Вось ідзе Сцяпан Супраневіч /Чорны/ з унукам і кажа яму, што зямля стогне, а наш герой, знаёмец Купалы ды Буйніцкага, не разумее гэтае метафары і думае /пададзена няўласна-прамою моваю/: "А што гаварыў Чорны пра зямлю? Што яна стогне? Як гэта стогне, пакутуе? Выдумляка гэты Сцяпан!" З абзаца: "Нешта павабіла -- прылёг. Падлажыў пад шчаку рукаво. Заціх. Зямля як зямля". Што пасля гэтага можна сказаць пра героя -- складальніка слоўніка фразеалагізмаў?

Як можна папсаваць рэпутацыю героя, паказвае і такі прыклад. Памёр ад сухотаў бальшавік Казлоў. Яго хаваюць. Алесь ідзе за дамавінай і думае: "Ці ацэняць яго як трэба? Будуць памятаць альбо /!/ забудуць? У спісе герояў, што не пашкадавалі жыцця за светлую будучыню, будзе яго імя?./.../ Няўжо і Казлоў трапіць у лік "і іншыя"?" Закрадваецца сумненне: ці не славалюбны гэты Алесь? Нейкія не ўласцівыя змагару, што аддаўся барацьбе, ход думак і тэрміналогія...

Калі галоўны герой не дацягвае да свайго звання галоўнага, якое яму прысвоіў аўтар, калі гэты вобраз эклектычны, то поўнаму другаснасці і сексуальнага ажыўляжу раману ў цэлым бракуе мастацкай цэласнасці і неабходнай /раман, як-ніяк!/ канцэптуальнасці. Мусіць, усведамляючы гэта, аўтар вырашыў выратаваць сябе не зусім удалым, як мы паказалі на I-й старонцы рэцэнзіі, пасляслоўем.

У экспазіцыі да першае часткі рамана, якая, на нашу думку, павінна папярэднічаць усяму твору, аўтар падае вобраз валуна, маўклівага Гаспадара-каменя, які спакон веку ляжыць ля Янкавін. Якая яго роля ў рамане? А проста маўклівага сведкі. "Камень "нема маўчаў /падкрэслена намі/, ляжаў і ляжыць затоеным сведкам усяго, што тут адбывалася, але людзі не ўсе станавіліся нямыя, бо той-сёй /!/ рана ці позна выкрыкваў боль жывой, чалавечай душы..." /3,39/. У другой частцы Алесь перад ад'ездам на суд высвятляе, што камень -- жывы, што ў ім ёсць боль і агонь. Толькі тут, як ні дзіўна, а не з жыццёвага вопыту, не з усіх прачытаных кніг, не з размоў з сябрамі і спрэчак з праціўнікамі, герой, чалавек з сівізною, зразумее: "Трэба выкасаць у сабе і ў людскіх сэрцах іскры!"; зразумее, што іскры ёсць "нават і ў самым-самым каменным сэрцы!" Мы бачым, што аўтар у гэтым эпізодзе, напісаным аголена-тэндэнцыйна /ад гэтава пісьменнікаў таксама засцерагаў Ф.Энгельс/, зноў-такі спахапіўся: а ці зразумелі яго чытачы? У творы няма падтэксту, кожнае слова адназначнае. Гаспадар-камень як вобраз-метафара не ўдаўся. Ён тут -- як даніна літаратурнай модзе /згадаем творы Г. Гарсія Маркеса, В.Распуціна, А.Жука, В.Казько з іхнімі метафарычнымі вобразами/. Вобраз не ўдаўся і таму, што ў сцэне выкасаўвання таксама нічога новага, арыгінальнага: Алесь проста бярэ другі /меншы, натуральна/ камень і стукае ім аб валун. Такі спосаб ведалі і нашы продкі ў пячорах, а тут настаўнік, лінгвіст робіць для сябе адкрыццё...

На сімвалічнасць прэтэндавалі і назвы абедзвюх частак рамана "Вялікі пост" і "Турма". Назва першай часткі -- "Вялікі пост" -- адразу прымушае ўспомніць змест малітвы Яўрэма Сірына. Сэнс вялікага поста, кажа нам малітва, не ў абмежаванні харча-

вання, а ў служэнні, самаадрачэнні дзеля служэння, у ачышчэнні духу ад усяго марнага. Пішучы быт, аўтар паказаў пост так, як яго разумее звычайная свядомасць: з селядцамі і расолам. Ідэя служэння, як мы зразумелі, увасоблена ў Алесю, Васілевічу. Але героі -- гэтага вымагае назва раздзела -- павінны быць апантанымі, максімалістамі і пурытанамі, большымі, чым героі М.Гарэцкага. Іхні ж інтэлектуальны, эмацыянальны і -- як мы бачылі ў сцэне пахавання Казлова -- маральны ўзровень не дазваляе ім узняцца на належную вышыню. Назва другога раздзела -- "Турма" -- вымагае паказу ўзвышэння ці то ачышчэння праз пакуты. Тут жа ўсё звязана да канкрэтнай турмы, у якую трапляе Алесь, і да турмы ў прыблізна-пераносным сэнсе, у якой жыве Зося /тая самая, што казалася Янку то "хадзем", то "ляж"/: яе бацькі прымусілі ісці замуж на нялюбага.

Мусіш канстатаваць, што "Гаспадар-камень" не завершаны мастацку. Г.Далідовіч часта фарсіруе рэалізацыю задумы не сістэмай мастацкіх сродкаў і вобразаў, а аўтарскімі рэмаркамі. Раман, што ні кажы, перанаселены. Дзеля гэтага не завершаны паасобныя сюжэтныя лініі /прыкладам, звязаныя з вобразамі Веркі Чорнай, Кацярыны, ды й самога Алеся/. Гэта падказвае нам: "Гаспадар-камень" -- толькі пачатак, нао яшчэ чакаюць сустрэчы з героямі рамана.

Зрабіўшы тую заўвагу, што шматлікія вылучэнні ў тэксе рамана чорным шрыфтам, тры пыталнікі ці клічнікі пасля сказа ні глыбіні, ні экспрэсіі гэтым сказам не надаюць, перайдзем да мовы творца.

Аўтар вырашыў паказаць моўную своеасаблівасць Налібоцкага краю. Намер сам па сабе варты ўхвалы. Добра, калі мясцовая гаворка жыве ў добрым суладдзі з добраю літаратурнаю моваю, як,

скажам, у "Палескай хроніцы". Калі ж парушаюцца законы літаратурнай мовы, калі яна не высокалітаратурная, дык мясцовыя словы нагадваюць уток на дрэннай аснове: тканіна, малюнак расплываюцца. Мова "Гаспадара-каменя" вымагае палепшання. Пералічым з большага элементарныя хібы.

Калі Янка лез на стог, дык бацька яго, мабыць, не падапхнуў /3,43/, а падсадзіў. Злосць, як правіла, не выліваюць на некім /3,53; 4,106/, а спаганяюць. Расея, кажа герой, узарвецца /3,54/. А мо выбухне? На адной старонцы /3,55/ два на: першае ад карэктарскага недагляду /"на чакай ад іх добра"/, другое стала на месца "за" /"гарней жыта Шлёму на гарэлку запер..."/. У фізіцы напісана, што ёсць закон зямнога прыцягнення, а не прыцяжэння /3,57/. "Пацвেলіўся Нямкевіч" /3,59/ ад недагляду: правільна пацвэліўся. "Рабіць стараюцца мала; а палучыць хочучь многа" /тамсама/. Замест "палучыць" лепш было б "узяць". Мы не за вульгарызмы; але маці давала малой не грудзі /3,64/, а цыцку; гэтае слова не вульгарызм, бо нават у эстэтыкаў дзеці просяць не грудзей, а цыцы. "Парослыя рыжым покрывам рукі" /тамсама/, Мо валасамі, мо шчэццем нават?.. **Пакрыў** -- у навуковых кнігах. Сказ, які пачынаецца словамі "Баба ўвесь дзень у хаце...", трэба скончыць словам "надакучаюць", а не "надакучае". Раздзьмухваюць не вугаль, каб падпаліць лучыну, а жар: вугаль, ён халодны, і каменны, і драўляны. Параўноўваць дзявочыя грудзі з гарбузамі ці густоўна? Да таго ж гарбузікі /3,66/ яшчэ і гарбузовыя семкі. "Аж Кастусі не было -- збегла ў вёску" /тамсама). Моднае цяпер "збегчы" -- калька з "бежать", "сбежать". Асіміляваўся ў нас "бежанец", але ў М.Гарэцкага, тады, уцякач, уцекачы. І зусім прыгода -- "успламянілася сэрца" /3,67/. "Завод па выплаўцы жалеза" /3,71/.

Гута? Тады было так. І ўжо зусім правільна было б пісаць на, а не "ў карысьц пана" /3,72/. "Ён мяне падвёў". Сэнс, здаецца, зразумелы: падмануў, ашукаў; не спраўдзіў мае надзеі. А чаму гэта хлопцы дзяўчат з вячорак не праводзяць, а падводзяць /3,79/? "Хіба дагоніш лань?" -- думае вясковы хлопец. Надта прыгожа думае. "Даччын" ці "доччын" /3,86/? "...І добры ўрач" /3,91/. А тады і ў афіцыйнай рускай мове было слова "лекарь": земскі, армейскі. Тое ж і на с. 133. Пах некалькі дзён таму спажытай гарэлкі /тамсама/ называецца перагарам. Ад яго несла перагарам -- так павінен гучаць сказ, а то надта ўжо культурна пра некультурнае. "Шыфкартка" -- вельмі па-беларуску. Гэта ж нямецкая "шыфкарта" -- білет на карабель. Пахне лёнам, але не *канопляй* - каноплямі /3,108/. І колькі разоў стылісты будуць казаць, што ў беларускай мове вэтае "ў" лішняе? "Прылашчыў у апошні раз" /3,109/, "перачытваць ужо ў другі раз" /5,86/. "Прылашчыў" тут нясмачна гучыць. Прылашчыў ката, сабаку; а дзяўчыну ці не прытуліў, не прыгарнуў? Дайно вядома таксама, што ў беларускай мове смяюцца, здзекуюцца, збыткуюцца не над, а з. Таму "здзекваліся" вышэйшымі над "ніжэйшымі" /3,113/ няправільна. "Эміграваць" ці "эмігрыраваць" /3,118/? "Пад" "едзімо" /3,125/ -- гібрід ад "пад" "ядзім" і натуральна-беларускага "пад" "ямо": "Пасля супакоіўся. Паразважаў: Антаніна, канечне ж, збаялася" /3,127/. У слова паразважну прыстаўка па - лішняя. "Думаю ж, да саракі жэнішся..." Гэта цяперашні час, незакончаны лад. У будучым часе і закончаным ладзе -- ажэнішся. Сон бывае добры ці паганы. Па-руску "паганы" -- "дурной". Па-беларуску дурны -- такі, які не мае сэнсу. Гаворка ў рамане /3,139/ пра сон паганы. У якім сэнсе ўжываецца слова "багатыр" /4,41/: "багачце" ^{еіў} /пра^вільна/

ці "асілак", "волат"? Інтэлігент Алесь кажа інтэлігентна:
"Дзякую, мама..." /4,42/. Селянін сказаў бы проста дзякуй.
Сяляне казалі: "лізаць панам сракі", а не "задніцы" /4,50/.
Такога слова тады, бадай, не было ў народнай гаворцы. У рамане
часта сустракаецца слова "тамтутэйшы". Слова арыгінальнае, але
няхай яго прамаўляюць героі: пісьменнікі спрэс і заўсёды пі-
салі "тамтэйшы". "Гэта ад сонца памрачэнне найшло..." /4,69/.
Сялянка сказала б "замарачэнне". Ясь стараецца "прыдбаць яшчэ
зямлю" /4,88/. Усю зямлю? Ці кавалак зямлі? У Якуба Коласа:
"Купіць зямлі, прыдбаць свой кут..." Цела, "здаецца, уваскра-
сілася" /4,94/. Уваскрэсла, ажыло, абудзілася? Ёсць у нашай
мове добрае слова "пажадлівы", а тут /4,94/ -- "пахатлівы".
Рагатун, жартун, весялун, смяюн, пьюн, харашун. Мо і таўстун, а
а не "таўсцяк" /4,96/? Было вядома, што ў ражцы свінням га-
туюць, у ражку ўзімку ў разе патрэбы дзеці і старыя цумболілі,
а тут сок спускаюць /4,101 і далей/. Для соку ёсць цэбрык
/цабэрак/, бацзя. Праўда, на с. 103 ражачка стала кадушачкай.
Язычаскі -- гэта яшчэ і паганскі. Чаму б не вар"іраваць, калі
ёсць варыянты? "...бубліў-бубніў сам сабе, распаляючыся /4,111/.
І зусім ужо цікава пра салёны расол на с. 112. Было ў старых
слоўніках слова "вернік", а цяпер і ў слоўніках і ў рамане
/4,115/ адно толькі "веруючы". Дзеепрыметнік гэта ці прыметнік?
Высакапарныя словы /4,138/ у слоўніку Насовіча называюцца ве-
лягурнымі, велягурыстымі. Шкада, што ў Алесь не было гэтага
слоўніка. Чаму вэта сватанне стала сватаўствам /4,147/, а ашу-
каная, падманутая дзяўчына -- абманутай /тамсама/? Узмацніць
голас /5,73/ можна цяпер, калі ёсць узмацняльнікі, а тады голас
павышалі, або пераходзілі на крык. Бульбяное поле /5,78/ цяпер,
а тады было бульбянішча. А тут слова або лішняе, або не тое:

"...пасля некаторага маўчання... сказала Зося". Яшчэ адзін недагляд: "у накражмаленых белых манішках" /5,97/. Салвэсь, напісана, "шчоўкаў... семкі". Якія: гарбузікі, сланечнікі? Падсмажаныя на алеі? У той час алеі на скавараду не лілі, калі і блінцы пяклі, а мазалі патэльнію квачыкам, намочаным у алеі. У той час у песні пялася: "Я й арэшкі лускала і Мікіту цалавала". У той час арэхі, гарбузікі, сланечнікі /слова семкі прыйшло пазней/ лускалі, арэхі яшчэ і лузалі /гл. Руска-беларускі слоўнік, т. 2/. Ці не пlynь стала цячэннем? "варожае... для самадзяржаўя цячэнне" /5,99/, "падхапіла нейкае магутнае цячэнне" /5,104/. Чаму тое-сёе? Ёсць устойлівыя формы: сёе-тое, сям-там, сяды-тады. "...нікому ў Янкавінах не ў навіну" /5,104/. Зноў лішняе ў. Нікому не навіна. Хіба гэта навіна? "Бо ніхто ж, як гавораць..." /тамсама/. Зноў трэба казаць пра ўстойлівы выраз -- на гэты раз пра "як кажуць". А яшчэ ёсць "як той казаў". Сальціоон мае яшчэ адзін назоў: вантрабянка. "Баяліся папроку ў сквапнасці" /5,112/. Зноў недарэчнае ў: папракаць за. А лепш было б напісаць: баяліся, што ўпikнуць /папракнуць/ за сквапнасць. Ужо каторая карэктарская памылка: "...іже Ісаака Ревеце /а не Ревекце/ даровавай..." /5,116/. "Тыя саспявалі яшчэ некалькі песень" /5,117/. Хто саспяваў? Пяўчыхі! Мо гэтак і кажуць у Налібоцкім краі, але ёсць агульнапрынятыя словы, і імі, думаецца, трэба карыстацца ў аўтарскай мове. Віця /Зосін жаніх/ выглядаў "як чалавек, што ўжо месяцамі не выходзіў з хаты на двор..." /5,123/. Падкрэсленае -- калька, словазлучэнне "выходзіць на двор" мае і спецыфічнае значэнне.

Яшчэ колькі ўваг. Прачытайце ўголас такі сказ: "І не трэба крыўдзіцца /варта быць вышэй/, падымаць лямант" /5,89/. Варта

тут на месцы "трэба", "неабходна". "...і, бадай, зноў несвя-
дома, па нейкім нядобрым інстынкце, ударыў ім /каменем/ па
Гаспадары-камені" /5,83/. У падкрэсленым прыназоўнік па-чы-
таецца як "пасля". Ці не лепш тагачаснае, старое "дзеля"? Яно
часта сустракаецца, скажам, у М.Гарэцкага. Або ўжо сучаснае,
але не лепшае ў гэтым разе, "з прычыны"... "Дурань я, дурань!
/.../ Такую дзяўчыну страціў, аддаў недарэку!" /5,81/. Дзяў-
чына-недарэка? Каго ці каму? Балазе мы ведаем тэкст рамана.
І апошняя заўвага. Памёр ссыльны бальшавік Казлоў. "Казлова
везлі на іхнім, Нямкевічавым кані. Алесь, калі сказаў бацьку,
каб ён завёз нябожчыка, не адмаўляўся, згадзіўся з аднаго сло-
ва" /5,64/. Дык хто ж вёз нябожчыка: Алесь ці ягонь бацька?

Тут гаворка ішла пра відавочныя парушэнні законаў літарату-
рае мовы. Дзіўна пры гэтым, што аўтар наклеіў выразаньня з ча-
сопіса аркушы і прынёс іх у выдавецтва як гатовы для набору
тэкст. Што ж датычыць агульнай ацэнкі мовы гэтага рамана, дык
яна сярэднелітаратурная: у каго бывае і горшая. Цікава адзна-
чыць і такую акалічнасць. У рамане паказана беларуская інтэлі-
генцыя пачатку нашага стагоддзя, а размаўляе яна што тыя бела-
рускія журналісты пачатку 80-х гадоў. Вось чаму мы часта ак-
цэнтавалі ўвагу на тады, на тагачасным.

Думаецца, калі аўтар улічыць усе заўвагі і дапрацуе свой
твор, ягонь раман зможа прэтэндаваць на тое, каб стаць сярэдне
літаратурным, сярэднестатыстычным, бо -- мы перакананы --
аўтар не зрабіў сур'ёзнае заяўкі на права дараўнаць у паказе
нашае дарэвалюцыйнае інтэлігенцыі Якубу Коласу, Максіму Гарэ-
цкаму, а ў паказе вёскі яшчэ і Кузьму Чорнаму, і Івану Мележу,
і Аркадзію ^{Чарношэвічу} Куляшову. Кожны, хто мецьме на ўвазе такія высокія
ўзоры, згодзіцца з нашаю думкаю.